

FAGFELLEVDERT

En kritikk av Osloavtalen, anført av flere religiøse ledere i Palestina og Israel, gikk ut på at den ignorerte den religiøse dimensjonen ved konflikten. Hva kan en religionsdialog bidra med på veien mot en løsning?

Religionsdialog og fredsarbeid i et hellig land

Yvonne M. Wang er stipendiat ved Høgskulen i Volda.

play in prenegotiation, negotiation and postagreement processes has been a strong motivating factor for the Palestinians and Israelis who have become active in interfaith peacebuilding ... By failing to integrate the religious dimensions of the conflict, these political agreements and processes have alienated significant segments of both Palestinian and Israeli society.²

På den ene siden ettersøkte Landau og Abu-Nimer en prosess der de endelige fredsavtalene ble et resultat av befolkningens ønsker og erfaringer. På den andre siden kritiserte Landau og Abu-Nimer avtalene for å være sekulære og ikke henvende seg til den religiøse delen av befolkningen. Bakgrunnen for at den religiøse dimensjonen av konflikten ikke ble tatt med i fredsavtalene mener Abu-Nimer kan knyttes til vestlig politisk filosofi:

TEKST: Yvonne M. Wang

ETTER OSLOAVTALEN kritiserte flere religiøse jøder, muslimer og kristne over at de var blitt utelatt i utarbeidelsen av fredsavtalen. Den ortodokse jødiske fredsaktivisten Yehezkel Landau uttrykte dette klart:

As the fate of the Oslo process shows, peace-making that prescribes only political, military, and economic arrangements is doomed to fail; leaders on both sides must take into account the feelings, attitudes, yearnings, and symbolic images that Israelis and Palestinians harbor.¹

Liknende kritikk ble også uttrykt av den palestinske professoren Muhammad Abu-Nimer i hans forskning på den israelsk-palestinske dialogen:

This deliberate neglect of the possible positive role that religious identity or affiliation can

The need to separate the discussion and exploration of religious beliefs from national and political dynamics is rooted in a Western political philosophy of secular liberal that separates religion from politic. It associates religion with the private rather than collective public sphere.³

Men kritikken mot å ekskludere den religiøse dimensjonen fra Osloavtalen, falt også mot den tradisjonelle vestlige religionsdialogen som har ekskludert den politiske dimensjonen. Behovet for å inkludere den politiske dimensjonen inn i religionsdialogen blir også påpekt av den israelskjødiske fredsaktivisten Daniel Rossing, som jobber med dialog mellom israelske jøder og kristne palestinere:

... purely «religious» dialogue that fails to treat

*the pain of past trauma – of both Jews and Christians – and the suffering caused by current political realities will be largely irrelevant in a region where the distinction between God and government is often blurred and in a land that is a spiritually loaded symbol and spirituality expresses itself mainly in aspirations, ambiguities, fears, suspicions, and ideas surrounding political realities.*⁴

Dermed blir ønsket om en dialog som tar for seg både den politiske og religiøse dimensjonen av konflikten, en målsetting for de som arbeider for å skape fred gjennom dialog.

Religionsdialogen etter Osloavtalen

Etter Osloavtalen ble det opprettet en rekke organisasjoner, som ønsket å fremme fred gjennom dialogen mellom de semittiske religionene. I dag eksiterer det i overkant av tretti ulike organisasjoner for religionsdialog⁵ med programtilbud for skoler, religiøse menigheter og andre grupper.⁶ Disse organisasjonene henvender seg til ulike deler av befolkningen. Noen organisasjoner vektlegger forholdet mellom muslimer og kristne palestinere som lever under okkupasjon,⁷ andre organisasjoner er opptatt av å styrke relasjonene mellom israelske statsborgere fra de tre semittiske religionene.⁸ Men de fleste arbeider med en religionsdialog som inkluderer både israelske statsborgere og palestinere under okkupasjon.⁹ Dialogen mellom israelske statsborgere og palestinere under okkupasjon er mest utbredt mellom Øst- og Vest-Jerusalem, noe som kan sees i lys av de hindringer og den manglende bevegelsesfrihet palestinerne på Vestbredden og spesielt Gaza har.¹⁰ Det finnes mange eksempler på at palestinere har brukt flere

timer på å komme seg fra de palestinske områdene til et dialogmøte i staten Israel på grunn av de israelske kontrollpostene, i verste fall har de mistet muligheten til å delta.¹¹ Det finnes også eksempler på at dialogen mellom israelere og palestinere under okkupasjon på grunn av israelske sikkerhetstiltak har måttet skje i utlandet.¹²

I perioden etter Osloavtalen og frem til i dag, er det spesielt tre forhold som har fått religiøse ledere til å kreve at de blir hørt i fredsprosessen. For det første dreier det seg om hensynet til Jerusalems fremtid, mener Yehezkel Landau:

*The future of Jerusalem, access to holy sites in Israel and Palestine, and the status of the Temple Mount/ Haram al-Sharif require attention by religious leaders on all sides.*¹³

For det andre har flere av dem som arbeider med religionsdialog i Israel og de palestinske områdene uttrykt bekymring for den negative rollen religioner kan spille. Den jødiske professoren Marc Gopin sier:

*From Islamic radical groups to religious Jewish settlers, from suicide bombers dying for Allah's great name to a Yeshiva-trained assassin killing a head of the state, all of the energy behind the destruction of the peace process comes from religion.*¹⁴

Et tredje argument for betydningen av en religionsdialog knytter seg til den lidelseshistorien palestinere og israelere har opplevd på grunn av den pågående konflikten. Gopin mener en felles anerkjennelse av hvordan konflikten har skadet begge parter, vil være grunnleggende for å jobbe konstruktivt sammen for fred:

*The losses of one hundred years, for each group, represent an important time span, which generally includes the memories that people have directly from parents and grandparents. It is these memories that must be adressed.*¹⁵

I det følgende skal vi se hvordan religionsdialogen kan være nyttig i fredsarbeidet med hensyn til de nevnte utfordringene.

Jerusalem og de tre semittiske religionene

Jerusalem har en enestående religiøs betydning for alle de tre semittiske religionene. I jødedommen er Jerusalem byen der Guds nærvær er mest direkte og det stedet man vender seg til i bønn. Etter tempelets ødeleggelse i år 70 ble området et sted for religiøse studier. Jødene bygde synagogene i retning av Jerusalem og knyttet sine framtidshåp til denne byen. Det finnes mange vitner om den sentrale rolle Jerusalem opp gjennom historien har hatt for jøder: De mange bønnene i den jødiske bønneboken, fortellingene i *talmud* og *midrash* og alle gravplassene utenfor gamlebyen i Jerusalem.¹⁶

Innenfor islam har Jerusalem en symbolsk betydning som den første *qibla*-bønneretningen. Jerusalem er den tredje helligste byen etter Mekka og Medina. Det er også her Muhammeds himmelreise (*miraj*) fant sted. På denne reisen ble Muhammed ført fra Mekka til Jerusalem og opp til himmelen der han mottok budskapet om de fem bønnetidene vi kjenner fra dagens islam. Det finnes også tolkninger i *hadith* som sier at dommedag vil skje i Jerusalem, noe de mange gravplassene utenfor gamlebyen i Jerusalem vitner om. Muslimenes historie i Jerusalem er lang. Kalifatet fikk makten her fra 638.¹⁷ Med

unntak av århundret da korsfarerne kontrollerte Jerusalem, har Jerusalem vært under islamsk kontroll frem til Det ottomanske rikets sammenbrudd etter første verdenskrig.

De kristne palestinerne har dype historiske og religiøse røtter i landområdet. Disse kan føres tilbake til de første århundrene av vår tidsregning. Mange av de kristne kirkene i Jerusalem ble bygd i senantikken på steder hvor de kristne mente Jesus hadde vært. Mange av de eldste kirkene i området er nøye fordelt mellom de ulike «orientalske» kristne trossamfunnene. De har ulike liturgiske språk og ulike historisk-religiøse narrativer tilknyttet sitt virke og sin rolle i Jerusalem.¹⁸

Jerusalem og religionsdialogen

En måte religionsdialogen kan fremme spørsmålet om Jerusalem på er ved å rette fokuset mot en felles forståelsen av byen som hellig. Organisasjonen Jerusalem Peacemakers ble etablert i 2006 av jøder, beduiner og muslimer i området. Lederne av denne organisasjonen består av personer som i en årrekke har arbeidet for fred mellom israelere og palestinere innenfor sine miljøer. De arrangerer også en årlig fredsdemonstrasjon rundt gamlebyen i Jerusalem.¹⁹ En sentral initiativtaker for organisasjonen er sufi-lederen Sheik Abdul Aziz Bukhari. Sheik Bukhari mener religiøs hengivenhet til Jerusalem bør føre til et sterkt engasjement for fred i denne byen.²⁰ En av de jødiske representantene av Jerusalem Peacemakers er Menachem Frohman.²¹ Han har foreslått å gjøre Jerusalem til en internasjonal hellig by underlagt FN.

En annen måte å håndtere spørsmålet om Jerusalem på er ved å danne konstruktive visjoner om Jerusalems fremtid, som

er felles for jøder, kristne og muslimer i Jerusalem. Et slikt tiltak er på gang under ledelse av paraplyorganisasjonen ICCI (Interreligious Coordinating Council in Israel).²³ ICCI har egne programmer for religiøse ledere, kvinner og ungdommer fra Øst- og Vest-Jerusalem. I år har dialoggruppen for kvinner begynt å skrive en bok sammen om Jerusalems framtid. Byens framtid står sentralt i konflikten.²⁴ Kvinner fra Øst- og Vest-Jerusalem skriver om hvordan de ser for seg Jerusalems framtid. De skriver om hvilken betydning byen har for dem på historiske, religiøse og personlige plan.

De kristne palestinerne utgjør en liten minoritet i Jerusalem. De skiller seg fra de vestlige kristne som bor i Jerusalem. Religionsdialogen som utviklet seg mellom jøder og vestlige kristne etter andre verdenskrig kommer fra en vestlig historisk kontekst, som de kristne palestinerne ikke er en del av.²⁵ Mange kristne palestinere opplever det også som problematisk når grupper av evangeliske kristne sionister fra Vesten besøker Jerusalem med støtte til den israelske regjeringen, men overser de kristne palestineres lidelser.²⁶ Dermed blir de kristne palestinerne ofte en marginalisert gruppe.

En organisasjon som er opptatt av å styrke denne gruppens rolle i Jerusalem er Jerusalem Centre for Jewish-Christian Relations (JCJCR), opprettet i 2004. JCJCR ble etablert av den jødiske fredsaktivisten Daniel Rossing i samarbeid med flere kristne palestinere.²⁷ Målsetningen for denne organisasjonen er å gi jøder kunnskap om den kristne palestinske befolkningen som bor i Jerusalem og deres historiske røtter i regionen, samt tro og virke i dag.²⁸

Dette er eksempler på at Jerusalems religiøse og symbolske karakter kan føre til mange ulike dialogprogram som forsøker å imøtekomme prosessen frem mot de endelige politiske forhandlingene om Jerusalem.

Politisk konflikt og religiøse tolkninger

Religiøse ledere påpeker hvordan ekstreme religiøse tolkninger av den politiske konflikten ofte fører til vold.²⁹ Dette er det andre argumentet som taler for religionsdialog. Innen religionsdialogen er det mange ulike fremgangsmåter som forsøker å imøtekomme denne utfordringen.

Det finnes flere eksempler på israelsk-jødisk initiativ for å fremme en mer tolerant religiøs tolkning av «den andre». Rabbis for Human Rights (RHR) ønsker en tydelig vektlegging av jødedommens sosiale etikk i møte med «den andre».³⁰ RHR består av rabbinere fra alle de ulike retningene i jødedommen. De har som målsetning å støtte palestinerne når de opplever at deres menneskerettigheter ikke blir ivaretatt. Da muren i Jerusalem ble bygd i 2002 demonstrerte de ved siden av palestinerne.³¹ Når palestinere har opplevd at deres hjem er blitt revet ned, fordi de ikke har blitt gitt byggetillatelse, har RHR vært tydelig i sin kritikk av israelsk politikk.³² RHR protesterte mot den militære kampanjen på Gaza.³³ Et annet israelsk-jødisk initiativ er The Israel Jewish Council for Interreligious Relations (IJCIR). I 2006 holdt de en konferanse der de stilte spørsmålet: «Is there anything unique in the Jewish Israeli view of Christianity/Christians?» I 2007 fulgte de opp dette spørsmålet ved å rette et kritisk søkelys mot hvordan de betraktet islam og muslimer.³⁴

Det finnes også eksempler på palestinske initiativ for å bekjempe negative religiøse tolkninger av «den andre». Al Liqa Centre, som ble etablert i 1983 av kristne og muslimske palestinere, er opptatt av å bekjempe fiendtlige religiøse tolkninger av «den andre» som har utspring i konflikten. Dette er et sentralt tema for Al Liqas dialogprogram for jøder, kristne og muslimer.

En annen fremgangsmåte for å bekjempe voldelige religiøse tolkninger er ved at sentrale religiøse ledere offentlig fordømmer en slik bruk av religionen. The Council of Religious Institutions of the Holy Land bruker denne fremgangsmåten.³⁵ Som ledd i forberedelsen til toppmøtet i Annapolis inviterte Condoleezza Rice komiteen til et formøte. Dette førte til en erklæring fra komiteen under fredsforhandlingene i Annapolis november 2007.³⁶

Til sist skal vi nevne et tiltak som retter fokus mot de felles verdiene som de semittiske religionene har. Med utgangspunkt i disse verdiene kan man bryte ned ulike

*Det finnes flere israelsk-jødiske
 initiativ for å fremme en mer tolerant
 religiøs tolkning av «den andre».*

fiendebilder. Det ble gjort en undersøkelse, som viste en positiv holdningsendring ovenfor «den andre» hos en gruppe palestinske og israelske studenter som deltok i religionsdialog. Undersøkelsen ble utført av professor Ben Mollov og professor Chaim Lavie ved Bar Illan-universitetet i Israel i 2001.³⁷ Dialogprogrammet startet i 1994 og fortsatte til 1999. De 90 studentene som deltok kom fra universiteter i Israel, Vestbredden og Gaza. Dialogen

fokuserte på felles verdier innenfor jødedommen og islam. Sentrale temaer var felles verdier i *halakah* (jødisk lov) og *shariah* (islamsk lov), matreglene, gudsforståelse og felles semittiske religiøse uttrykk. Bakgrunnen for valg av temaer ble delvis båret frem av studentenes egen interesse. Undersøkelsen avslørte en positiv holdningsendring som, knytter seg til teoretisk litteratur innenfor sosialpsykologien. I denne litteraturen hevdes det at individer vil endre sine negative holdninger ovenfor andre grupper når de oppdager at «den andre» har verdier som ligger nær ens egne.³⁸

Religionsdialog og fortidens traumer

Det tredje argumentet fra religiøse ledere som ønsket at den religiøse dimensjonen burde ha en sterkere rolle i fredsprosessen, knytter seg til den rollen religionene kan ha ved å håndtere fortidens traumer på en konstruktiv og fredsbyggende måte. Her finnes det spesielt to ulike fremgangsmåter som brukes blant de organisasjonene som jobber med religionsdialog. Den ene metoden er gjennom samtaler og gjensidig anerkjennelse av de ulike historiske narrative palestinerne og israelere har. Dialogsenteret Open House er et eksempel på hvordan jøder og palestinere med israelsk statsborgerskap kan imøtekomme de ulike narrative. Dialogsenteret er et hus i Ramla som tilhørte en palestinsk familie før 1948. Da den jødiske datteren arvet huset av sine foreldre, fikk hun høre historien bak huset og kontaktet den palestinske familien som hadde bodd der. Sammen etablerte de dialogsenteret Open House i 1991.³⁹ Et annet eksempel er Yakar Centre for Social Concern i Israel. De har innledet dialog med palestinere for å se de to histor-

iske narrativene i fellesskap.⁴⁰ På denne måten forsøker de å forstå hvordan «den andre» har opplevd de siste seksti årene med krigføring og konflikter i Israel og i de palestinske områdene.

Den andre fremgangsmåten er ved å se hvilke tradisjoner religionene selv har for å løse fortidens konflikter. Jerusalem Peacemakers har tatt i bruk en arabisk form for konfliktløsning kalt *sulha*.⁴¹ Årlig samler Jerusalem Peacemakers tusenvis av menneskler – både religiøse og sekulære – fra Israel og Palestina for å samtale om konflikten. Sammen diskuterer de ulike temaer og religiøse tekster.⁴² Jerusalem Peacemakers inviterer også en organisasjon kalt Parents Circle – Beraved Parents,⁴³ som er en organisasjon bestående av israelske og palestinske foreldre som har mistet sine barn på grunn av konflikten.

Et annet prosjekt i Israel åpner også for dialog med buddhismen. I 2007 arrangerte ICCI en studietur til Japan for sin ungdomsgruppe bestående av israelske jøder fra Vest-Jerusalem og palestinske muslimer og kristne fra Øst-Jerusalem. I Japan møtte de buddhistiske studenter for å bli kjent med hvordan man kan håndtere fortidens minner i de ulike religionene. I 2008 ankom buddhistiske studenter Jerusalem for å møte den nystartede ungdomsgruppen til ICCI og samtale med dem om det samme temaet. Hensikten med disse møtene var å få ungdommene til å reflektere over hvordan minner fra fortiden bør håndteres for å fremme forsoning, tilgivelse og dialog, i kontrast til følelser av avstand, frykt og undertrykkelse.⁴⁴

Spørsmålet om rettferdighet

Det siste tiåret har flere palestinere og ledere fra den arabiske verden uttrykt frykt for

at religionsdialogen kan være med på å tildekke urettferdighet. Spesielt gjelder dette frykten for at en dialog mellom israelere og palestinere vil bidra til at situasjonen for palestinerne stagnerer slik den er nå. Under en konferanse i Jerusalem i 1999 mellom jøder, kristne og muslimer uttalte den palestinske og muslimske delegatene følgende:

But in Jerusalem, the notions of dialogue and trialogue⁴⁵ are politically loaded, and the risk that they might be used to legitimize the Israeli occupation makes Palestinian very wary. Attempts have been made in Jerusalem to normalize relations between Jews and Arabs. But so far, they have floundered, because they have failed to take account of the main prerequisite: justice.⁴⁶

Nylig uttrykte også flere delegater fra den arabiske verden tilsvarende kritikk av religionsdialogen mellom israelere og palestinere. Dette kom til uttrykk den 12–13. november 2008 da FN holdt en konferanse om religionsdialog i New York.⁴⁷ Konferansen fant sted etter initiativ fra kong Abdullah av Saudi-Arabia. Blant de inviterte var ledende politikere fra USA, Bahrain, Kuwait, Jordan, Libanon, Jemen, Qatar, Palestina, Israel, Pakistan, Italia, Finland, Danmark og en rekke religiøse ledere fra ulike land. Selv om konferansen la vekt på den religiøse dialogen mellom den arabiske verden og Vesten, ble konflikten mellom israelere og palestinere et viktig tema for flere. Den libanesiske presidenten kom med et tydelig budskap til Israel om religionsdialogens muligheter:

The effectiveness of the dialogue in question remains subject to the dynamics of asym-

*metrical power relations ... for how could any dialogue flourish and progress where the Israeli occupation of the Palestinian and Arab territories persists, where the national and human rights of the Palestinian people are systematically violated ...*⁴⁸

Kravet om at palestineres rettigheter skal ivaretas og ønsket om en løsning på spørsmålet om Jerusalem ble også tydelig fremmet av kong Abdullah II av Jordan,⁴⁹ Mohammad Saed Tantawy fra Egypt⁵⁰ og Marokkos statsminister Abbas El Fassi.⁵¹

Religionsdialogens muligheter i forholdet mellom palestinere og israelere må forstås i kontekst: For israelerne vil en religionsdialog være sentral for å bygge ned fiendebilder og skape fred. For palestinere er en religionsdialog viktig for de samme grunnene, men den må ikke føre til at palestineres situasjon i dag stagnerer.

Veien videre

Det syntes å være en generell enighet om at den religiøse dimensjonen alene ikke kan løse konflikten mellom israelere og palestinere. Konflikten har en territoriell, en økonomisk og en sikkerhetsmessig karakter som politiske ledere må forhandle om. Religiøse ledere i Israel og Palestina har likevel argumentert for den ambivalente rollen religionene kan ha, og iverksatt programmer for å motvirke negative tendenser av religiøs karakter. Disse religiøse lederne ønsker ikke en tradisjonell vestlig religionsdialog, der politikk og religion er atskilte størrelser. De ønsker en dialog der både den religiøse og politiske dimensjonen blir belyst og bearbeidet. Dialogprogrammene vi har sett her prøver å imøtekomme de framtidige politiske forhandlingene om Jerusalem og vise til et religiøst

alternativ. Andre dialogprogrammer forsøker å bekjempe en negativ utvikling av konflikten, ved å hindre at religiøse tolkninger får en dødelig utgang.⁵² Programmene er opptatt av de humanistiske verdiene religionene har og av å bryte ned fiendebildene av «den andre». Til sist har vi også sett at andre dialogprogrammer fokuserer på hvordan menneskene i konflikten kan bearbeide fortidens mange traumer ved å se dypere på hvordan religionene selv har gjort dette. Likevel har flere påpekt at en dialog ikke må tilsløre den urettferdighet palestinerne opplever.

Perioden fra Osloavtalen i 1993 og frem til i dag har vært preget av flere konflikter som har gjort religionsdialog mellom israelere og palestinere svært vanskelig. Den andre intifada, krigen i Libanon,⁵³ og nå krigføringen i Gaza har vært tunge utfordringer for fredsvennlige israelere og palestinere.⁵⁴ Lederen for dialogorganisasjonen ICCI kritiserer Israels militære angrep på Gaza, men retter en sterk appell om at arbeidet for fred mellom israelere og palestinere uansett må fortsette:

*Yet, when the violence subsides, as it will in the not-too-distant future, we will still be faced with the same dilemmas: how can we find a way to live together peacefully in this part of the world? Can dialogue offer some hope? Can we engage young people, women, educators and religious leaders in processes of dialogue, education, reconciliation and action that offer an alternative future to the one of continual confrontation and violence?*⁵⁵

• f •

¹ Landau, Yehezkel: «Healing the Holy Land. Interreligious Peacebuilding in Israel/Palestine», USA: United States Institute for Peace, 2003: <http://www.usip.org/pubs/peaceworks/pwks51.pdf>. Hentet: 10.11.2008.

- 2 Abu-Nimer, Mohammad: «Unity in Diversity. Interfaith Dialogue in the Middle East». USA: United States Institute for Peace, 2007, s. 45.
- 3 Abu-Nimer, Mohammad: «Unity in Diversity. Interfaith Dialogue in the Middle East». USA: United States Institute for Peace, 2: 2007, s. 66.
- 4 Rossing, Daniel: «Preparing the way for a new Jewish-Christian relation in the Holy Land», i Jerusalem Centre for Jewish Christian Relation, strategiplan 2004: <http://www.jcjr.org/Dev/uf/Microsoft%20Word%20-%20JCCR%20Strategic%20Plan2.pdf>. Hentet: 11.11.2008.
- 5 Abu-Nimer: 2007, s. 251–254. Han nevner 28 organisasjoner i undersøkelsesperioden i 2003, men i ettertid har det oppstått andre organisasjoner som for eksempel Jerusalem Peacemakers (se note 20) og Jerusalem Center for Jewish Christian Relations (se note 27). En oversikt over noen av organisasjonene er også å finne på ICCI sin hjemmeside, i oversikten over medlemsorganisasjonene: http://english.icci.org.il/index.php?option=com_content&task=view&id=14&Itemid=53. Hentet: 12.02.2009.
- 6 Det siste tiåret har vi vært vitne til en gradvis inkludering av den religiøse dimensjonen i den politiske fredsprosessen mellom israelere og palestinere. Dette kan skyldes et gradvis større internasjonalt fokus mot religionens rolle for fredsarbeid. FN lanserte tiåret 2001–2010 som «The culture of peace – among the children of the world» og i dag har vi over 75 millioner individer engasjert i dialog som fredsarbeid. FN gir støtte til over 200 ulike frivillige organisasjoner rundt om i verden, de gir også støtte til Palestina og Israel. Se UNESCO: «Mainstreaming the Culture of Peace»: http://www3.unesco.org/iyep/uk/uk_sum_cp.htm. Hentet: 02.12.2008.
- 7 PASSIA, Palestinian Academic Society for International Affairs: <http://passia.org/> (hentet: 12.12.2008) er spesielt opptatt av dialogen mellom kristne palestinere og muslimske palestinere. De utelater derimot ikke en dialog med israelske jøder.
- 8 Se for eksempel den israelske organisasjonen Interreligious Coordinating Council in Israel: <http://www.icci.co.il/>. De arbeider for dialog mellom jøder, muslimer og kristne med israelsk statsborgerskap, men har også et eget program for palestinere i Øst-Jerusalem og den israelske befolkningen i Vest-Jerusalem.
- 9 De nevnte organisasjonene har dialog med alle.
- 10 Se rapporten til Utlendingsforvaltning fagenhet for landinformasjon. «Levekår- og sikkerhetssituasjon i De palestinske områdene», 2009: http://www.landinfo.no/asset/772/1/772_1.pdf. Hentet: 12.02.2009.
- 11 Se for eksempel Abu-Nimer: 2007, s. 79–82.
- 12 Landau, Yehezkel: «Healing the Holy Land. Interreligious Peacebuilding in Israel/Palestine», USA: United States Institute for Peace, 2003: <http://www.usip.org/pubs/peaceworks/pwks51.pdf>. Hentet: 10.11.2008.
- 13 Landau, Yehezkel: «Healing the Holy Land. Interreligious Peacebuilding in Israel/Palestine». United State Institute for Peace. 2003: <http://www.usip.org/pubs/peaceworks/pwks51.pdf>. Hentet: 15.02.2009.
- 14 Gopin, Marc: «Between Eden and Armageddon. The future of World Religions, violence and peacemaking». New York: Oxford University Press, 2000, s. 37. Se også Professor Muhammad Abu-Nimer: 2007, s. 43–45.
- 15 Gopin, Marc: 2000, s. 173. Se også Landau, Yehezkel, 2000.
- 16 For en oversikt over Jerusalems betydning for jøder, kristne og muslimer, se Werblowsky, Zwi: «Jerusalems betydning for jøder, kristne og muslimer» i Aarflot, Helge: «Fred for Jerusalem», Oslo: Luther Forlag, 1996, s. 11–34.
- 17 Vikør, Knut. «Ei verd bygd på islam». Oslo: Det norske Samlaget, 1991, s. 50.
- 18 Se blant annet Cohen, Raymond, «Saving the Holy Sepulcher: How Christians Came together to rescue their Holiest Shrine», New York: Oxford University Press, 2008.
- 19 Jerusalem Peacemakers: <http://jerusalempeacemakers2008.jerusalempeacemakers.org/home.html>. Hentet: 05.02.2009.
- 20 The Naqshabandi Center in Jerusalem: <http://www.jerusalempeacemakers.org/bukhari/naqshbandi.html>. Hentet: 08.01.2009.
- 21 Frohman er kjent som en tidligere nybygger som innledet dialog med Hamas, og dannet vennskap med Arafat. Se Aarflot: 1996, s. 192–193.
- 22 Jerusalem Peacemakers: <http://jerusalempeacemakers2008.jerusalempeacemakers.org/froman/home.html>. Hentet: 05.02.2009.
- 23 ICCI er en paraplyorganisasjon for over 70 ulike religiøse organisasjoner i Israel: http://english.icci.org.il/index.php?option=com_frontpage&Itemid=141. Hentet: 05.02.2009. ICCI henvender seg både til palestinere med israelsk statsborgerskap og palestinere under okkupasjon. ICCI har lagt spesiell vekt på å utvikle dialogen mellom Øst- og Vest-Jerusalem.
- 24 Se ICCI: http://english.icci.org.il/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=64. Hentet: 05.02.2009.
- 25 Dialogen mellom jøder og kristne fra Vesten har utviklet seg innenfor en vestlig kontekst som er ulik den kristne palestinske har erfart. I dialogen mellom jøder og kristne fra Vesten har jødene vært en liten minoritet, mens de kristne en majoritet. Denne situasjonen mellom majoritet og minoritet er omvendt i den israelske og palestinske konteksten.
- 26 «Palestinian Church Leaders' Statement on Christian Zionism»: <http://www.eupjournals.com/doi/abs/10.3366/hls.2007.0011>. Hentet: 08.02.2009.
- 27 The Jerusalem Centre for Jewish-Christian Relations: http://www.jcjr.org/about_custom.php?aid=14. Hentet: 02.02.2009.
- 28 The Jerusalem Centre for Jewish Christian Relations: http://www.jcjr.org/about_ms.php. Hentet: 08.01.2009.
- 29 Hirbawi, Najat: «Palestine-Israel Journal». Hirbawi har

- nedtegnet hendelsesforløpet for og de mange religiøst motiverte mordene som skjedde i perioden fra 1. juli 2005 til 1. april 2006: <http://www.pij.org/details.php?id=421>. Hentet: 20.08.2008.
- 30 Rabbis for Human Rights: <http://rhr.israel.net/rabbis-for-human-rights>. Hentet: 05.02.2009.
- 31 Se artikkelen på Amnesty International om Rabbis for Human Rights demonstrasjoner med palestinerne: <http://www.amnesty.no/web.nsf/pages/21B6E964D5B077CAC1256E8300473A24>. Hentet: 10.12.2008.
- 32 Se artikkelen om «Defense of Palestinian Rights» på Rabbis for Human Right sin nettside: <http://rhr.israel.net/defense-of-palestinian-human-rights>. Hentet: 12.02.2009.
- 33 Rabbis for Human Rights: <http://rhr.israel.net/rabbis-for-human-rights-and-the-current-violence-we-never-know-what-little-act-will-tip-the-scales>. Hentet: 05.02.2009.
- 34 Se oversikt over programmet på: http://english.icci.org.il/index.php?option=com_content&task=view&id=129&Itemid=166. Hentet: 12.02.2009.
- 35 Se The Council of Religious Institutions of the Holy Land sin uttalelse på: http://www.cmep.org/Statements/Council_Religious_Institutions_of_the_Holy_Land_Communique.pdf. Hentet: 12.02.2009. Denne komiteen var arvtager av den store samlingen av jødiske, muslimske og kristne ledere i Alexandria 2002, hvor den tidligere norske rabbineren Michael Melchior spilte en sentral rolle. Se The first Alexandria Declaration, 2001: <http://www.bc.edu/research/cjl/meta-elements/texts/cjrelations/resources/documents/interreligious/alexandria2002.htm>. Hentet: 08.01.2009.
- 36 Middle East Web: «AN Unprecedented Interreligious Council: Putting Faith in Annapolis», 2007: <http://www.mideastweb.org/log/archives/00000650.htm>. Hentet: 08.01.2009. Norge støtter dette arbeidet, der Trond Bakkevig fra Mellomkirkelig råd er sentral. Se Johansen, Raymond: «Den tverreligiøse dialog – en ny utenrikspolitisk utfordring», 2006: http://www.regjeeringen.no/nb/dep/ud/dep/politisk_ledelse/rajo/taler_artikler/2006/Den-tverreligiøse-dialog---en-ny-utenriks-politisk-utfordring.html?id=273492. Hentet: 08.01.2009.
- 37 Mollov, Ben and Lavie, Chaim: «Culture, Dialogue and Perception Change in the Israeli-Palestinian Conflict», i International Journal of Conflict Management (1997–2002); 2001, Vol. 12 nr. 1: <http://faculty.biu.ac.il/~steing/conflict/Papers/israelipalestiniandialogue.pdf>. Hentet: 08.01.2009.
- 38 Mollov, Ben og Lavie, Chaim: «Culture, Dialogue and Perception Change in the Israeli-Palestinian Conflict», i International Journal of Conflict Management (1997–2002); 2001, Vol. 12 nr. 1: <http://faculty.biu.ac.il/~steing/conflict/Papers/israelipalestiniandialogue.pdf>. Hentet: 08.01.2009. Tilsvarende interesse for de tre semittiske religionenes fellesverdier er også blitt fremmet av Prins Hassan. Se for eksempel dette i forordet til boken: Magonet, Jonathan, «Talking to the Other: Jewish Interfaith Dialogue with Christians and Muslims», London: I.B.Tauris, 2003.
- 39 Open House: <http://www.friendsofopenhouse.org/index.php>. Hentet: 08.01.2009.
- 40 Se Yarkar Center: <http://www.yakar.org/eng/center.asp?id=19313> og <http://www.yakar.org/eng/showm.asp?id=30317>. Hentet: 12.02.2009.
- 41 Abu-Nimer: 2007, s. 77.
- 42 Se Jerusalem Peacemakers egen dokumentarfilm om Sulha-prosjektet i 2008: <http://www.sulha.com/>. Hentet: 12.01.2009.
- 43 Se Parents Circle sin hjemmeside: <http://www.theparentscircle.org/>. Hentet: 12.02.2009.
- 44 Se programmet for ungdomsgruppen til ICCI: http://english.icci.org.il/index.php?option=com_content&task=view&id=24&Itemid=65. Hentet: 12.02.2009
- 45 Betegnelsen «trialogue» blir ofte brukt om en dialog med tre parter, i dette tilfelle jøder, kristne og muslimer. I motsetning til begrepet «dialog», som blir brukt om to parter.
- 46 AbuSway, Mustafa, «Justice Must Come before Dialogue», i Interreligious Coordinating Council in Israel and the Konrad Adenaur Foundation, 1999.
- 47 Se FN's program: http://www.un.org/ga/63/meetings/peace_culture_hl.shtml. Hentet: 12.12.2008.
- 48 H.E. General Michel Sleiman, President of the Republic of Lebanon at the High-level meeting of the General Assembly on the Dialogue between cultures and religions. New York, November 12, 2008: <http://www.un.org/ga/63/meetings/pdf/lebanonE12.pdf>. Hentet: 12.12.2008.
- 49 Hashemite Kingdom of Jordan, 2008: <http://www.un.org/ga/63/meetings/pdf/jordanE12.pdf>. Hentet: 12.12.2008.
- 50 H.E. Dr. Mohammad Saed Tantawy, The Grand Imam of Al-Azhar. 2008: <http://www.un.org/ga/63/meetings/pdf/egyptE12.pdf>. Hentet: 12.12.2008.
- 51 H.E. Mr. Abbas El Fassi, Prime Minister of the Kingdom of Morocco, 2008: <http://www.un.org/ga/63/meetings/pdf/moroccoE12.pdf>. Hentet: 12.12.2008.
- 52 Hirbawi, Najat. «Palestine-Israel Journal». Hirbawi har nedtegnet hendelsesforløpet for de mange religiøst motiverte mordene som skjedde i perioden fra 1. juli 2005 til 1. april 2006: <http://www.pij.org/details.php?id=421>. Hentet: 20.08.2008.
- 53 Se for eksempel intervjuet med Rabbi Ron Kronish i Jerusalem Post i 2006 om krigen i Libanon og arbeidet med religionsdialog: http://english.icci.org.il/index.php?option=com_content&task=view&id=61&Itemid=67. Hentet: 12.12.2008.
- 54 Det palestinske Higher Education Council har tatt en beslutning om å avbryte alt akademisk samarbeid med israelske universiteter frem til okkupasjonen opphører: <http://www.maanews.net/en/index.php?option=ShowDetails&ID=35440>. Hentet: 16.02.2009.
- 55 Kronish, Ron: «ICCI Update», 2009: <http://www.unobserver.com/layout5.php?id=5521&blz=1>. Hentet: 02.02.2009.